

С. В. Іванова *

НАЙДАВНІШІ КУРГАНИ ЯК ЗНАКОВА СИСТЕМА

У статті йдеться про проблему раннього датування курганів Північного Надчорномор'я та Передкавказзя. Доведено, що помилковим є датування таких курганів за датами, які пов'язані з сакральними спорудами (святимищами). Треба відокремити ці комплекси та досить ранні поховання на їх території як ґрунтові, безкурганні, та визнати їх хронологічний пріоритет. Будівництво в подальшому курганів на території святилищ (38—37 ст. до н. е.) вказує на спільний сакральний простір населення епохи палеометалу.

Ключові слова: курган, святилище, сакральний простір, енеоліт, бронзовий вік.

За допомогою обрядів та ритуалів людина створює навколишній світ у певних формах, що мають знаково-символічний характер. У археологічному контексті саме поховальний ритуал є найбільш виразним інструментом структування Всесвіту: він постає як «текст» (у семіотичному сенсі), а його складові елементи — як знаки.

На етапі становлення археології як науки, курган досліджували винятково як місце поховання. Лише з часом почали звертати увагу на символізм курганного насипу. В енеоліті та за доби бронзи саме курган був сакральним центром з певним семіотичним статусом й набором символічних функцій. За доби бронзи в Північному Причорномор'ї курганна традиція досягла розквіту, під курганними насипами знаходять поховання майже всіх археологічних культур. Причиною цього став не брак вільного місця для здійснення поховань і навіть не технічні можливості стародавніх суспільств, а формування і функціонування в соціумах певних світоглядних установок, їх (ре)трансляція людьми різних культур і поколінь протягом тривалого часу. Курган за доби бронзи сприймався як вже існуючий сакральний простір, як

своєрідна знакова система з високим семіотичним статусом.

Походження курганного обряду та поширення його на території Європи давно привертає увагу дослідників. Вважається, що найбільш ранні кургани з'явилися в Паризькому басейні. Це були т. зв. «довгі кургани» (мегааксілони). У Північній і Центральній Європі вони з'явилися близько 4100 р. до н. е. (поховальні комплекси лендельської культури, культури лійчастого посуду). Існує думка, що найраніші кургани класичного типу були пов'язані з Бальбергською культурою (датується в проміжку 3800—3400 р. до н. е.).

Постановка проблеми. Відома серія підкурганних поховань Причорноморсько-Азовського Степу, яка виділяється досить ранніми датами, що наближаються до дат Паризького басейну й значно старші за центральноевропейські. Це дозволило свого часу припустити деякими дослідниками зародження курганного обряду на сході і його поширення, разом з міграціями степових кочовиків, в західному напрямку (напр.: Гимбутас 2006). Існує і протилежна думка (напр.: Сафронов 1989).

Коли мова йдеться про найраніші кургани, то різні дослідники наводять різні списки найбільш ранніх поховань, які далеко не завжди збігаються один з одним, причому більшість комплексів в таких списках недатовані (Кореневский 2012; Котова 2006, 2013; Моргунова 2011). У цій ситуації оптимальним є розгляд комплексів Причорномор'я і Передкавказзя, для яких отримані радіовуглецеві дати (за кістками або деревом з деталей конструкцій) (табл. 1). Зауважимо відразу, що частина з найдавніших поховань, з датами або без них, трактується як не курганні, проте традиційно публікуються з індексом кургану, оскільки перебували під більш пізніми курганними насипами (напр.: Джурджулешти 2/3, Суворове 1/7 та ін.). Крім того, до основних підкурганних поховань застосовують дати, отримані з аналізу дерева стовпових святилищ, що розмішувалися за межами поховань (Красне 9/17, Са-

* ІВАНОВА Світлана Володимирівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-3318-8244, svi1956@gmail.com

ратени 1/7), що не цілком коректно, і безпідставно подавнює дату спорудження кургану та поховання.

Є випадки, коли поховальний обряд (і культурна належність) основного поховання знаходиться в протиріччі з контекстом первинного

мегалітичного комплексу. Зазвичай в аналітичних роботах це протиріччя вирішується визнанням часткової некоректності дати або курганної стратиграфії. Але ці протиріччя можна вирішити, порушивши деякі існуючі в археології стереотипи.

Таблиця 1. Радіовуглецеві дати ранніх «підкурганих поховань»*

Table 1. Radiocarbon timeline of early «burial mounds»

Комплекс	Лаб. шифр	Мат.	Дата ВР	Дата ВС (1 σ)
Типки I, 2/16	GrA-24442	кч	5910 ± 80	4891—4694
Джурджулешти 2/3	Ki-7037	кч	5560 ± 80	4459—4437
Шевченко, курган «Шахтар», 29/4, докурганий енеоліт	Ki-13870	кч	5480 ± 100	4450—4230
Шевченко, курган «Шахтар», 29/5, докурганий енеоліт	Bln-5779	кч	5478 ± 37	4360—4265
Рєвова 1/19	Ki-11174	кч	5450 ± 80	4361—4165
Шевченко, курган «Шахтар», 29/5 докурганий енеоліт	Ki-13868	кч	5440 ± 100	4450—4070
Перегрузне 13/7	GrA-9260	кч	5430 ± 50	4339—4253
Тоннельний 1/6	Ki-14220	к	5410 ± 60	4340—4220
Курсавський 1/15 ск 2	Ki-14313	кч	5310 ± 80	4307—3997
Орєхів, «Тарасова могила» 1b/14	Hd-19715,		5278 ± 28	4160—3990
Курсавський 1/15 ск. 2	Ki-14312a	кч	5240 ± 70	4219—3973
Виноградне 1982 3/15	Ki 14726	кч	5230 ± 60	4230—3960
Вертолетное поле 1/12	ИГАН-2516	кч	5180 ± 100	4212—3818
Красне курган 9	Лу-2455	дер	5180 ± 30	4040—3960
Саратени курган 1	ЛУ 2454	дер	5140 ± 40	3990—3810
Луганськ 2010 1/12-А (?)	Ki-1776	д	5120 ± 60	3980—3800
Виноградне 1984, 24/30	Ki-14657	кч	4980 ± 70	3920—3660
Катаржино 1/10	Ki-11376	кч	4970 ± 110	3935—3650
Катаржино 1/10	Ki-9523	вугілля	4950 ± 70	3793—3655
Піщанка 2007, курган гр. 1, 1/6	Ki-15168	кч	4940 ± 70	3790—3650
Виноградне 1984, 24/21	Ki-14722	кч	4910 ± 70	3770—3630
Піщанка 2007, курган гр. 1, 1/14	Ki-15172	кч	4890 ± 60	3760—3630
Луганськ 2010 1/12-А или 12-Б (?)	Ki-17732	кч	4890 ± 60	3760—3630
Піщанка 2007, курган гр. 1, 1/7	Ki-15169	кч	4880 ± 70	3770—3530
Луганськ 2010 1/ перекриття п. 12-	Ki-17733	кж	4860 ± 80	3760—3520
Утконосівка 3/2	Ki-11252	вугілля	4830 ± 70	3699—3523
Шевченко, курган «Шахтар», 29/22	Ki-13871	кч	4810 ± 80	3700—3380
Шевченко, курган «Шахтар», 29/20	Ki-14720	кч	4750 ± 60	3640—3380
Кошари 3/6	Ki-11211	кч	4720 ± 80	3631—3377
Шевченко, курган «Шахтар», 29/21	Ki-13872	кч	4720 ± 80	3640—3490
Орєхів, «Тарасова могила», курган 1b/6	Hd-19429	к	4673 ± 44	3520—3370
Хаджидер I, 6/4	Ki-9528	кч	4640 ± 70	3617—3349
Сичавка 1/22	Ki-16612	кч	4580 ± 90	3500—3100
Вертолетное поле 1/8	Bln-5530	к	4556 ± 50	3370—3110
Каменка Дніпровська 14/2	OxA23083	кч	4556 ± 30 δ13C — 19.27 δ15N + 13.1	3370—3120
Саратени 2/3	ЛУ-2477	?	4530 ± 40	3360—3110
Катаржино 1/10	Ki-11205	кч	4510 ± 60	3345—3101
Орєхів, «Тарасова могила», 1a/33	Hd-18822	к	4460 ± 30	3330—3020

* Без урахування усатівських та майкопських комплексів.

(за: Иванова та ін. 2005; Корєневський 2012; Петренко, Ковалюх 2003; Рассамакин 2009; Рассамакин 2013; Рассамакин, Черних 2017; Яровой, 2000)

Стереотип перший. Йдеться про визнання первинності основного курганного поховання в ставленні до мегалітичних або стовбових підкурганних конструкцій (або їх синхронності). Конструкції ці споруджуються винятково під час похоронних ритуалів, пов'язаних з першим небіжчиком у кургані.

Стереотип другий. Жертовні або ритуальні ями в курганах завжди пов'язані з основним підкурганним похованням, є одночасними і вторинними відносно нього.

Імовірно, традиційний підхід дослідників пов'язувати спорудження кургану з усіма похованнями, які впущені з рівня давнього горизонту, а також апіорне визнання одночасності всіх споруд і поховань, які перекриті першим насипом, й призвели до протиріч в інтерпретації подібних комплексів.

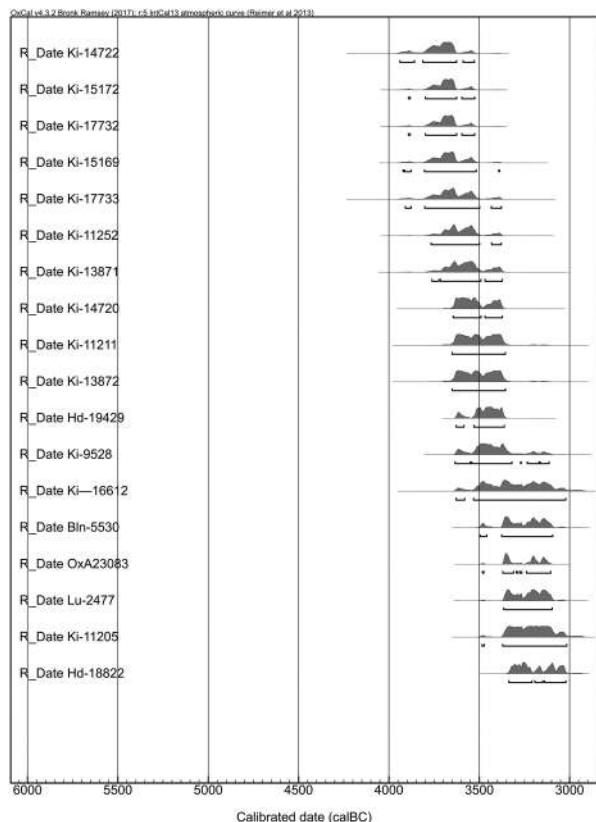
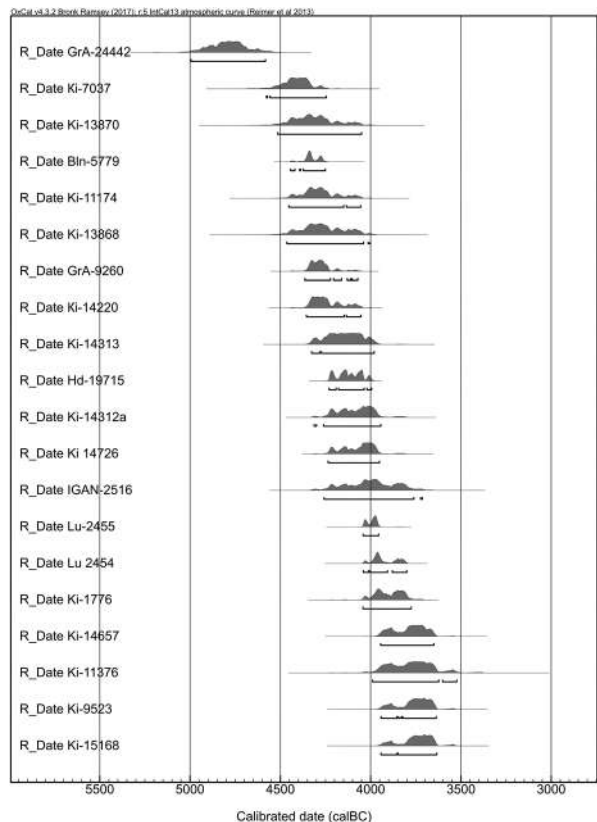
Обговорення. На наш погляд, слід визнати первинність тих святилищ, що мають ранні, «докурганні», дати. Вони функціонували до зведення кургану: в цих випадках мегалітичні конструкції не мають прямого стосунку до курганних насипів, що перекривають їх (або «вбудованих» у них) значно пізніше. Це припущення дозволяє пояснити складну ситуацію як загалом, так і у кожному конкретному випадку.

Наведені в табл. 1 поховальні комплекси, що пов'язані з тими курганами, де під насипами знайдені святилища, досить чітко формують дві хронологічні групи. Одна з них охоплює діапазон 45—40 ст. до н. е., друга — 38/37—31 ст. до н. е. Виняток становлять Передкавказзя, Типки-1 курган 1, поховання 16, яке датується 49 ст. до н. е. (табл. 2; 3).

Окремі комплекси з першої групи вже під час розкопок або подальших публікацій були названі ґрунтовими, хоч і перекритими згодом курганним насипом, наприклад, могильник Джурджулешти, курган 2, поховання 5—7, 11, 12 (Манзура 1997), Орджонікідзе, курган Шахтар, 29/4,5; впускне в природний пагорб поховання 14 кургану Тарасова могила (Орехів), що супроводжувалося двома кульговими ямами (Рассамакін 2009, с. 290—292). Таким чином, деякі ранні дати (до 38—37 ст. до н. е.), пов'язані із самого початку з безкурганними комплексами, і лише згодом, через деякий час, перекриваються насипом, який поєднується вже з більш пізніми похованнями, яке буде дійсно основним для цього кургану, розташованого на сакральному простору колишнього святилища. Відомі випадки, коли зафіксовано два основних поховання, та між ними існує суттєва хронологічна

Таблиця 2. Графіки радіовуглецевих дат підкурганних святилищ

Table 2. Charts of radiocarbon timeline of mound sanctuaries

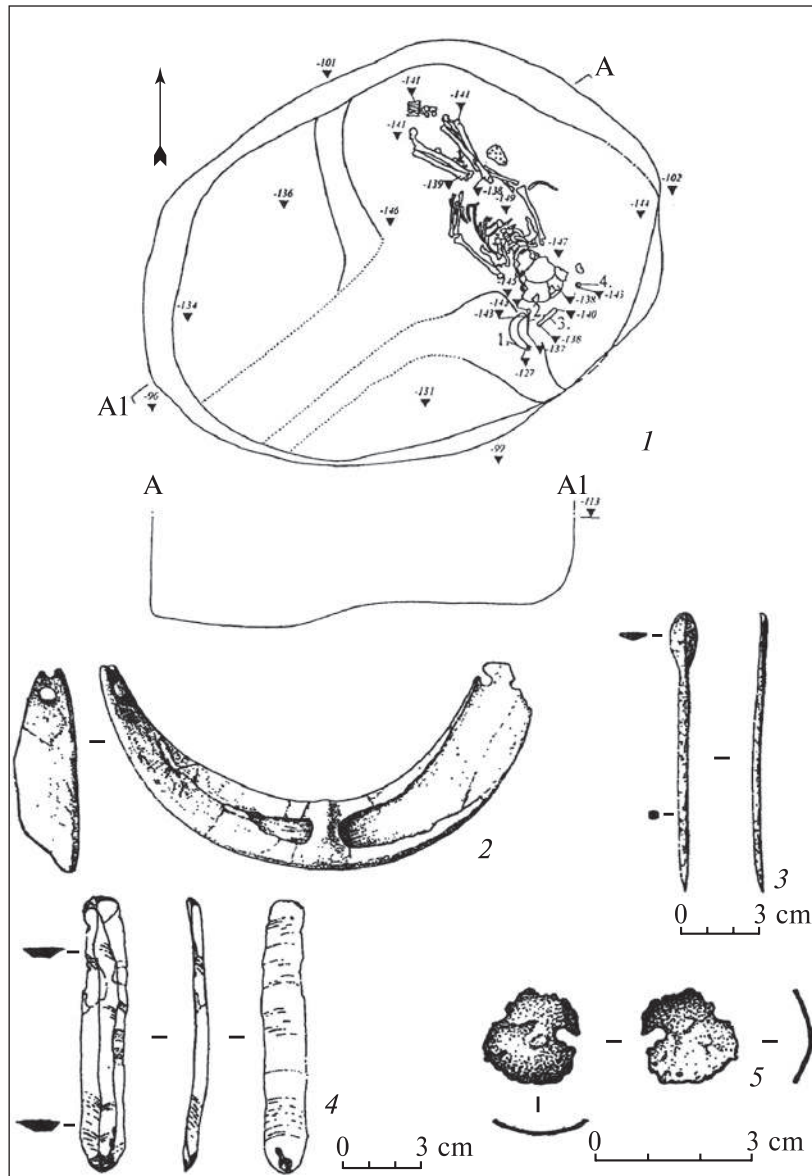
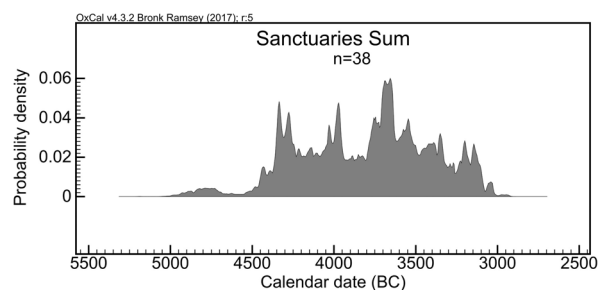

Рис. 1. Поховання Айгурський 2/17: 1 — план поховання; 2 — кістяна пластина-пектораль; 3 — шпилька кістяна; 4 — пластина кременева; 5 — бляшка мідна (2–3 — кістка; 4 — кремень; 5 — мідь) (Кореневский 2012)

Fig. 1. Burial of Aihurskyi 2/17: 1 — burial plan; 2 — bone plate—pectorals; 3 — bone hairpin; 4 — flint plate; 5 — copper plaque (2–3 — bone; 4 — flint; 5 — copper) (Korenevskyi 2012)

Таблиця 3. Сумарний графік радіовуглецевих дат підкур-
ганних святилищ

Table 3. General timeline of radiocarbon dating of mound
sanctuaries

відстань. Яскравим прикладом такої ситуації є Могильник Айгурській-2, курган 17, поховання 6 (Кореневский 2012, с 9–21). Розглянемо цей випадок окремо. Було встановлено, що з рівня поховального ґрунту були вириті два поховання 2в і 6. Поховання 2в містило в ямі скелет зібгано на спині без речей. Дата 14С з цього комплексу має значення 3770 ± 100 ВР або 2328–1989 ВС cal. і вказує на час середньої бронзи. А ось у похованні підлітка 17/6 (небіжчик був зібгано на спині) знайдена кістяна пластина-пектораль з ікла кабана, кістяна шпилька, ножеподібна кременева пластина та мідна бляшка (рис. 1).

Дати саме для цього поховання немає, але пектораль традиційно є маркером поховань ранньонеолітичної доби; наприклад, Н. С. Котова зараховує їх до пам'яток середнестогівської культури/спільноти (2006, с. 82, 98).

Звісно, датування цього поховання з пектораллю за сусіднім похованням середньої бронзи неможливо. Слід визнати, що це два різних комплекси, інтервал між якими налічує декілька тисячоліть. Але обидва вони впушені з рівня давнього горизонту; перше пов'язане зі святилищем та є ґрунтовим, друге вже підкурганне, з яким пов'язано будівництво курганного насипу.

Також відомі випадки, коли кургани датують за основними похованнями, які є насправді жертвними ямами та належать до безкурганних споруд, тобто до святилищ більш ранніх часів. У кургані Типки основне т. зв. поховання 16 — це (жертвна) яма з кісткою великої рогатої худоби та фрагментом кремeneвого ножа, яка має дату 49 ст. до н. е. Завдяки цій даті, С. М. Кореневський зараховує факт виникнення кургану в Передкавказзі до першої половини V тис. до н. е., але і в нього є сумніви щодо наявності курганного насипу у цьому випадку. Є й конструктивні особливості споруди, яка була збудована на давньому горизонті — дослідник зазначає, що простежується зведення насипу як валоподібної споруди з прогином у центрі¹. (Кореневський 2012, с. 27—31; 59—62). Яма умовного поховання 16 розташована не у центрі насипу, а зі значним зміщенням на північний захід від центру (Там само, с. 156, рис. 21).

У цьому випадку, найімовірніше, жертвна яма пов'язана зі святилищем, оточеним валом, а курганний насип збудовано над похованням доби середньої бронзи. Прикладом кургану такого типу є курган, який був розкопаний біля с. Нова Долина в Одеській обл. (Петренко, Островерхов, Сапожников 2002), з валом та з досить раннім похованням, також зміщеним від центру (рис. 2). І такі ранні жертвні ями є й під іншими курганними насипами, частіш за все, вони розміщувалися на відстані від центральної частини підкурганного майданчика. Важливою ознакою є відсутність материкового викиду, що може свідчити про ґрунтовий характер споруди — сакрального комплексу, що складається

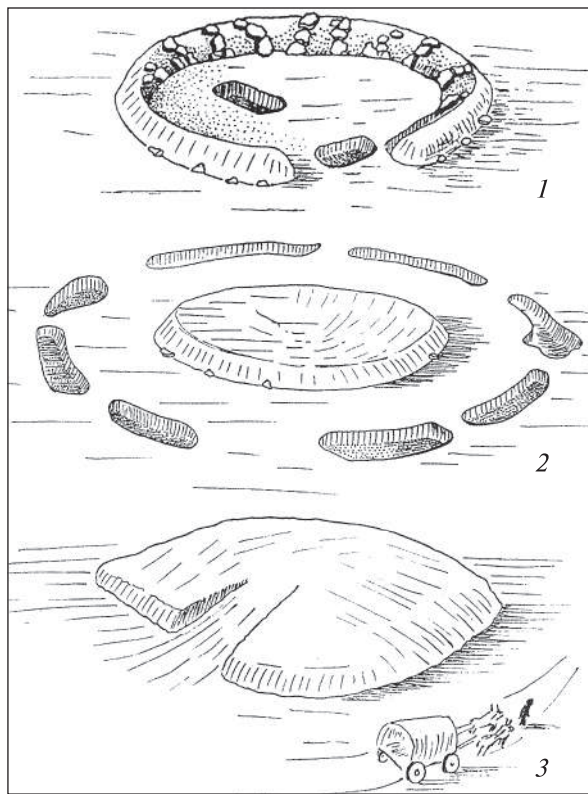

Рис. 2. Нова Долина, курган 3 в епоху енеоліту (1–2) і ранньої бронзи (3). Реконструкція, за: Петренко та ін. 2002

Fig. 2. Nova Dolyna, burial mound No. 3 of the Eneolithic (1–2) and Early Bronze Age (3). Reconstruction (Petrenko et al. 2002)

з жертвної ями або поховання², яке оточують рів, вал або кромлех у різних комбінаціях.

Початковий етап існування святилищ припадає на «докурганний» період степового енеоліту. Зі святилищем можуть бути пов'язані кам'яні викладки, менгіри, стовпові конструкції, системи ровів, фігурні земляні або глиняні насипи, цокольні майданчики усіченоконічної форми (що відрізняє їх від традиційних курганів) та інші споруди. Відомі цокольні майданчики (платформи). Як правило, у перетині вони трапецієподібної форми, висота їх невелика, часто не перевищує рівень кромлеха, верхня площа лише трохи менше за нижню. Такі платформи відомі на давньому горизонті³. Існує припущення, що вони можуть бути пов'язані з раннім етапом освоєння традицій власне курганного будівництва (Ростунов 2007).

¹ Автор розкопок кургану С. В. Ляхов має інший погляд на стратиграфію кургану, він розглядає поховання 15, що належить до доби середньої бронзи, як основне, впушене згори в підготовлений для нього спеціальний насип 1, і вже над цим комплексом був насипаний курган (Ляхов 2002).

² Ці поховання частіш за все містять неповний скелет, не в анатомічному порядку або окремі кістки, що на семантичному рівні зближує їх з жертвними ямами.

³ Плоскі вершини фіксують й на пізніших насипах курганів, що може бути розвитком цієї традиції.

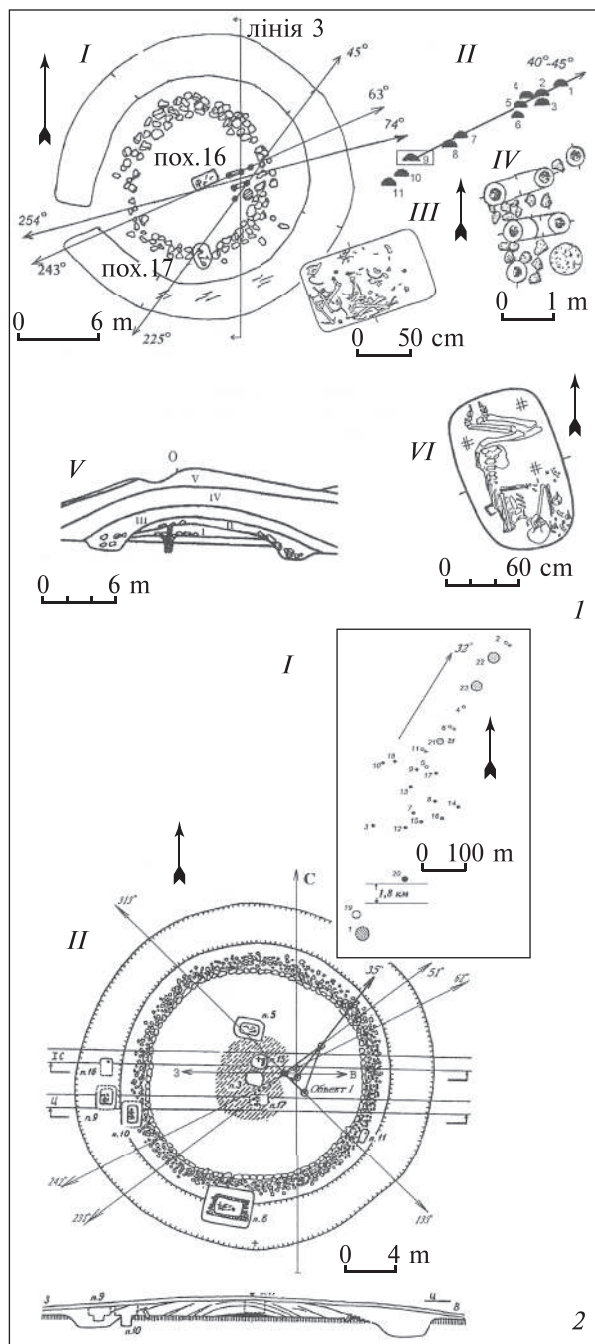

Рис. 3. Стовпові святилища: 1 — Красное, курган 9; 2 — Кубей, курган 1 (Потемкіна 2004)

Fig. 3. Pillar sanctuaries: 1 — Krasnoe, mound No. 9; 2 — Kubey, mound No. 1 (Potemkina 2004)

Про докурганний час деяких ритуальних комплексів свідчить не тільки відсутність викиду, а й формування земляного покриву над якимись спорудами, ще до спорудження саме курганного насипу (наприклад, бофри в кургані 1 біля с. Борисівка Дніпропетровської обл.) (Rassamakin 2004). Але є випадки, коли поруч із ґрунтовими комплексами не простежено жодних споруд.

На наш погляд, вважати святилищами, ймовірно, слід об'єкти, не пов'язані безпосе-

редньо з похоронною обрядовістю, принаймні спочатку. Вони були відкритими і функціонували тривалий час до споруди курганів. Надалі їх конструктивні елементи були запозичені і зараховані до курганного контексту.

Розглядати кожен комплекс у межах однієї роботи неможливо, але слід вказати використувані нами критерії ідентифікації святилищ:

1) наявність плаского сакрального майданчика, спеціально виділеного за допомогою кромлеху, рову, валу або їх поєднаннями, як правило, зі слідами ритуальних дій (кострища, жертвні ями, зняття земляного покриву, «зруйновані» поховання-жертвопринесення);

2) об'ємний ритуальний майданчик (фігурні насипи, майданчики-платформи або ж цоколі), також майже завжди відокремлена від профанного світу ровом, кромлехом;

3) проходи (часом додатково позначені менгіром, кострищем, ямою, похованням і т. д.) в південно-західних, південно-східних сегментах споруд, що оздоблюють майданчик;

4) наявність системи дерев'яних стовпів, яка вже давно позначається терміном «стовпове святилище»;

5) частина таких споруд має астрономічні орієнтири (Потемкіна 2001; 2004).

Дослідження подібних комплексів з точки зору археоастрономії вказують на те, що багато з них є своєрідними астрономічними обсерваторіями і мають конструктивні деталі, пов'язані з рухом небесних світил. Т. М. Потемкіна дослідила низку курганів, зокрема і в Північно-Західному Причорномор'ї (Потемкіна, Іванова 2003—2004; 2011). Це — комплекси зі стовповими (Кубей, курган 1; Джурджулешти, курган 2; Красне, курган 9; Саратени, курган 1; Мокра, курган 1) або зооморфними конструкціями (Рєвова, курган 3; 1—4) (рис. 3—5). Відомий рів у формі змії (Катаржино 1/10) (рис. 6). Святилища з астрономічними орієнтирами відомі і в інших регіонах Північного Причорномор'я: Акермень I, курган 11; Виноградне, курган 24 (рис. 7). Походження їх дослідниця пов'язує з ронделями Центральної Європи. На її думку, степовим коридором йшло поширення цих традицій, пристосованих до інших культур та місцевостей, далі на схід, на Південний Урал, в Зауралля, аж до Алтаю (Потемкіна 2001). У тих випадках, коли були отримані радіовуглецеві дати окремих елементів таких святилищ (дерев'яних стовпів або первинних поховань, культових ям), вони виявлялися синхронними центральноєвропейським спорудам з астрономічними маркерами.

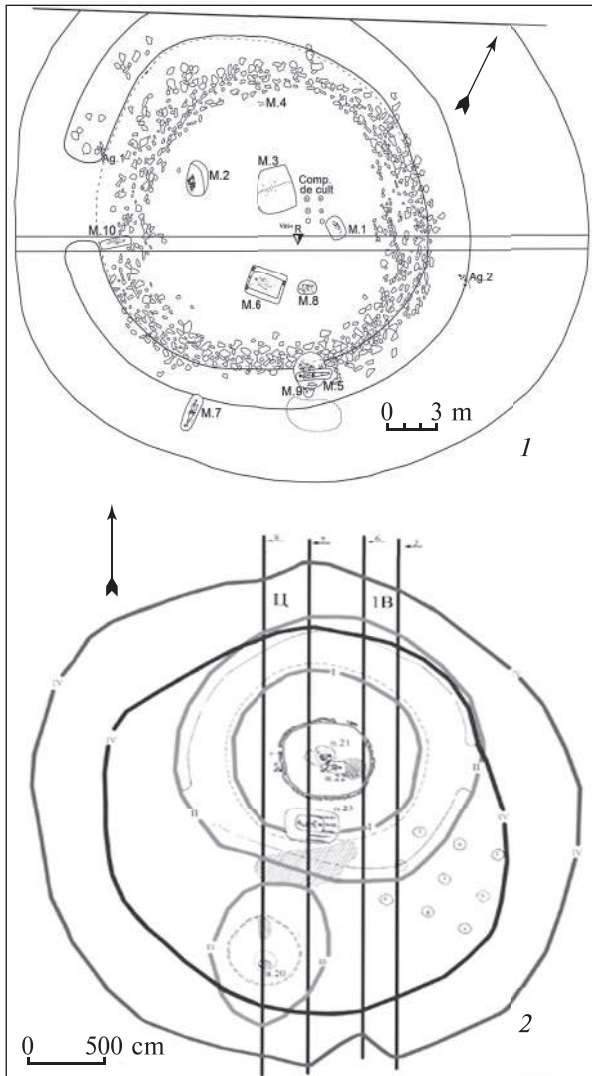

Рис. 4. Підкурганні стовпові святилища: 1 — Чимишлія, курган 1 (Popovici et al. 2016); 2 — Орджонікідзе, курган «Шахтар» (Дараган 2015)

Fig. 4. Burial mound pillar sanctuaries: 1 — Cimisia, mound No. 1 (Popovici et al. 2016); 2 — Ordzhonikidze, mound “Shakhtar” (Daragan 2015)

Імовірно, був і шлях до Причорноморського Степу. З недавно відкритих стовпових святилищ треба назвати Орджонікідзе, курган «Шахтар» (Дараган 2015), Чимишлія, курган 1 (Popovici et al. 2016) (рис. 4)

Гіпотеза. Аналіз ранніх дат підкурганних комплексів (друга половина V тис. до н. е.) дає можливість припустити, що вони не пов’язані безпосередньо з курганами, а належали до складних монументальних споруд — святилищ (часто з астрономічними орієнтирами), які хронологічно передували їм та функціонували довгий час без створення над ними курганного насипу. В деяких випадках знайдені поховання на території святилищ, що були одночасні їм та мали сакральний характер. Інші

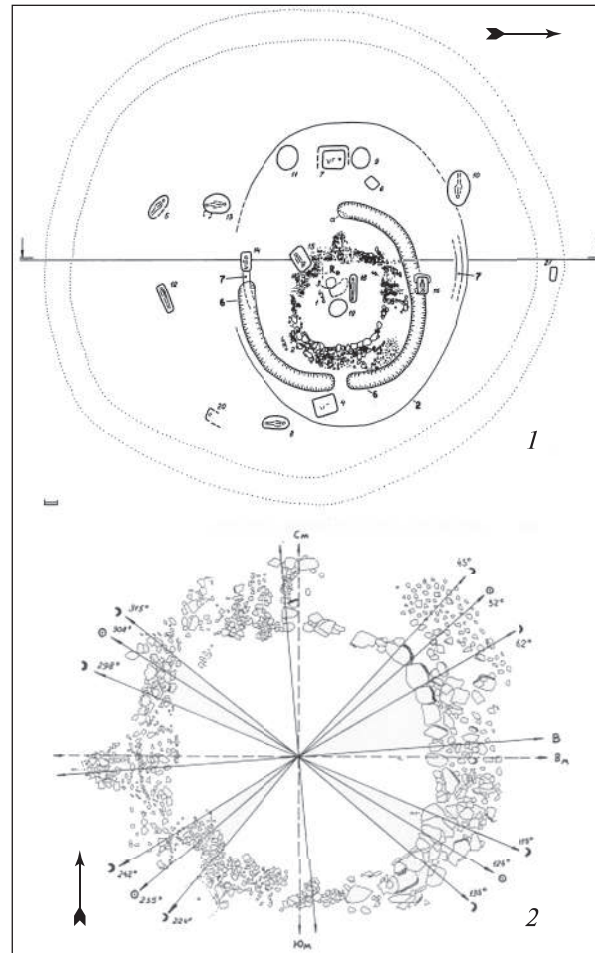

Рис. 5. Ревова, курган 3: 1 — план кургану (Іванова та ін. 2005); 2 — астрономічні орієнтири (Потемкіна 2005)

Fig. 5. Revova, burial mound No. 3: 1 — Plan of the burial mound (Ivanova et al. 2005), 2 — astronomical landmarks (Potemkina 2005)

святилища залишалися без поховань. Курганні насипи над сакральними комплексами стали з’являтися після того, як не раніше 38/37 ст. до н. е. там були здійснені нові поховання більш пізніх епох. Саме над ними насипалися кургани, що помилково пов’язують з ґрунтовими похованнями або ґрунтовими святилищами.

Складні споруди (що були з часом перекриті курганными насипами), не могли бути побудовані і скориговані за той короткий термін, під час якого здійснювався обряд поховання. Також і поховання померлого не могло реалізувати завдання і потенційні можливості цих святилищ. Найчастіше це явища різнокультурні і різночасові. Слід визнати первинність святилищ і функціонування їх протягом тривалого часу. На час зведення кургану деякі функції вже були втрачені, тому нове населення мало знання про сакральність цього місця, але не володіло навичками використання астрономічної складової.

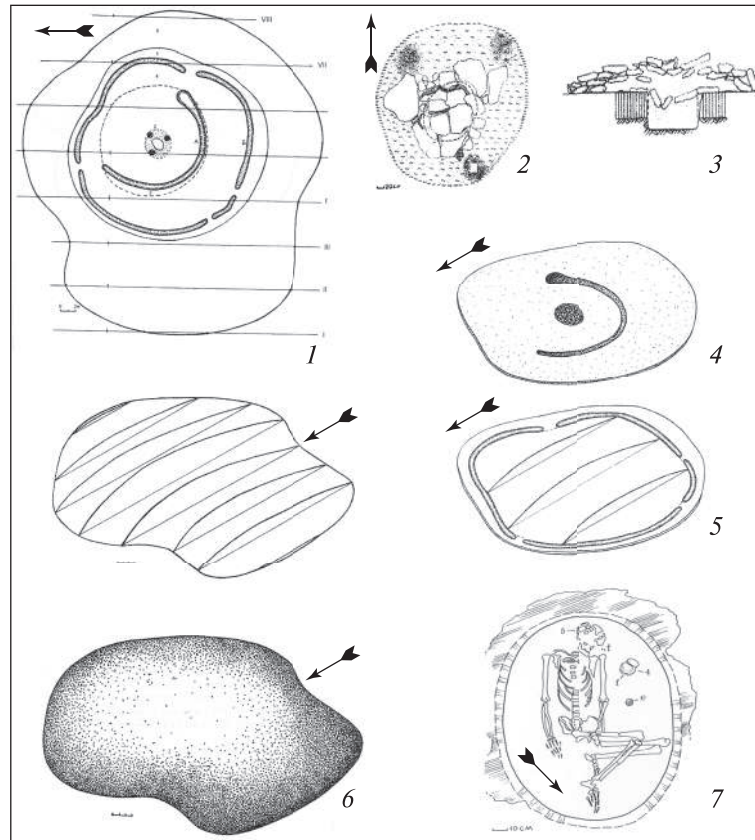

Рис. 6. Курган 1 біля с. Катаржино: 1 — загальний план шарів 1—4 і 9; 2, 3 — перший і другий етапи спорудження кургану; 4—5 — поетапна аксонометрична реконструкція (4 — третій, четвертий і п'ятий етапи; 5 — шостий і сьомий етапи); 6 — аксонометрична реконструкція шару 9; 7 — основне поховання 10 (1, 4, 5, 6 — реконструкція А. С. Илуридзе, В. Л. Ростунова (Ростунов 2007); 2, 3, 7 — Иванова и др. 2005)

Fig. 6. Burial mound No. 1 near Katarzhyno village: 1 — general plan of layers Nos. 1—4 and 9; 2, 3 — the first and second stages of construction of the burial mound; 4—5 — axonometric reconstruction (4 — the third, fourth and fifth stages; 5 — the sixth and seventh stages); 6 — axonometric reconstruction of layer No. 9; 7 — main burial No. 10 (1, 4, 5, 6 — reconstruction after A. S. Iluridze, V. L. Rostunov (Rostunov 2007); 2, 3, 7 — Ivanova et al. 2005)

Частина поховань, здійснених на території святилища (а також культові або жертвні ями) є синхронними періоду існування ґрунтового святилища (ранній енеоліт) і набагато передують спорудженню курганного насипу в середньому, пізньому енеоліті, та в добу бронзи. Цілком ймовірно, що ці поховання могли бути сакральною жертвою, або ж захороненням «жерця» чи індивіда особливого соціального статусу. Зруйнованість багатьох поховань не применшує їх значення, а, навпаки, підвищує семіотичний статус. Їх датування не стосується основного поховання, з яким насправді пов'язано майбутнє будівництво курганного насипу. Це підтверджується випадками знаходження під насипом декількох основних поховань, що відрізняються за датами та культурами.

Зазначимо, що рови у багатьох випадках також пов'язані з функціонуванням святилищ, часто демонструють факт тривалого відкритого стану. Перемички, які супроводжують більшість ровів, не потрібні за наявності курганного насипу; насправді вони надавали можливість входу на територію саме безкурганного святилища. До того ж під час археоастрономічних досліджень виявлено, що такі проходи-перемички співвідносяться з певними астрономічними і календарними маркерами. Рови, які дійсно пов'язані зі спорудженням насипу, не мали перемичок (були «кільцевими»); часом на поверхні насипу простежено викид з такого рову, або з нього брали ґрунт для спорудження кургану.

Поховання у святилищі померлого, яке вже супроводжувалося зведенням над ним кургану, змінювало статус святилища — тому що, опи-

нившись під земляним насипом, святилище переставало виконувати свої первісні функції. Але вони могли бути невідомі наступним культурам, хоча й сакральність цього міста та елементів споруди були визначені. Таким чином, можна припустити формування спільного сакрального простору епохи палеометалу, з притаманними йому фазами континуїтету та дискретності. Проявом та реалізацією основних ідей сакрального простору є залучення ґрунтових (безкурганних) святилищ до курганного контексту.

Об'єднання з часом ґрунтового поховання або жертвовної ями, власне святилища та основного для кургану поховання під єдиним курганним насипом призвело до помилкового (раннього) датування археологами самих курганів, і вплинуло на виділення необґрунтовано ранніх курганних комплексів.

Коригування дослідниками в своїх наукових працях деяких археологічних даних підтверджує нашу гіпотезу. Так, окремі поховання, що традиційно (за відсутності радіовуглецевих дат) вважалися дуже ранніми підкурганними, згодом були визначені археологами як ґрунтові, наприклад Весела Роща II, 1/15, Мухін 2/5 Шляхівський II, 3/3,4, Мокрий Чалтирь 2/4 (Rassamakin 2004). Вже давно запропоновано вважати ґрунтовими поховання суворівської культурної групи, які спочатку належали до підкурганних. Археологи не раз звертали увагу на існування ґрунтових (докурганних) поховань під час розкопок курганів, наприклад могильник Джурджулешти, курган 2, поховання 5–7, 11, 12 (Манзура 1997), курган Шахтар (Дараган 2015) та ін.

На наш погляд, практично всі поховання чи жертвовні ями першої хронологічної групи пов'язані зі святилищами (мегалітичними, «стовповими» та ін.) та є ґрунтовими, безкурганними. З точки зору Т. М. Потьомкіної, поховання чи ями, що синхронні святилищам, були саме жертвовними. Вони пов'язані з людськими жертвопринесеннями, що знаменують вибір місця і початок спорудження святилища, або стосуються календарної та поховальної обрядовості. Але дослідниця, як інші археологи, святилище та курганний насип вважає синхронними (Потемкіна 2004). Схожої думки дотримується М. Дараган, яка у своїх роботах вводить у науковий обіг досить переконливі і дуже якісні комплексні реконструкції окремих святилищ і, власне, обрядових дій, що відбувалися під час їх функціонування. Але й вона зараховує ці святилища до часів зведення курганного насипу (Дараган 2014, с. 127–136; рис. 2–5).

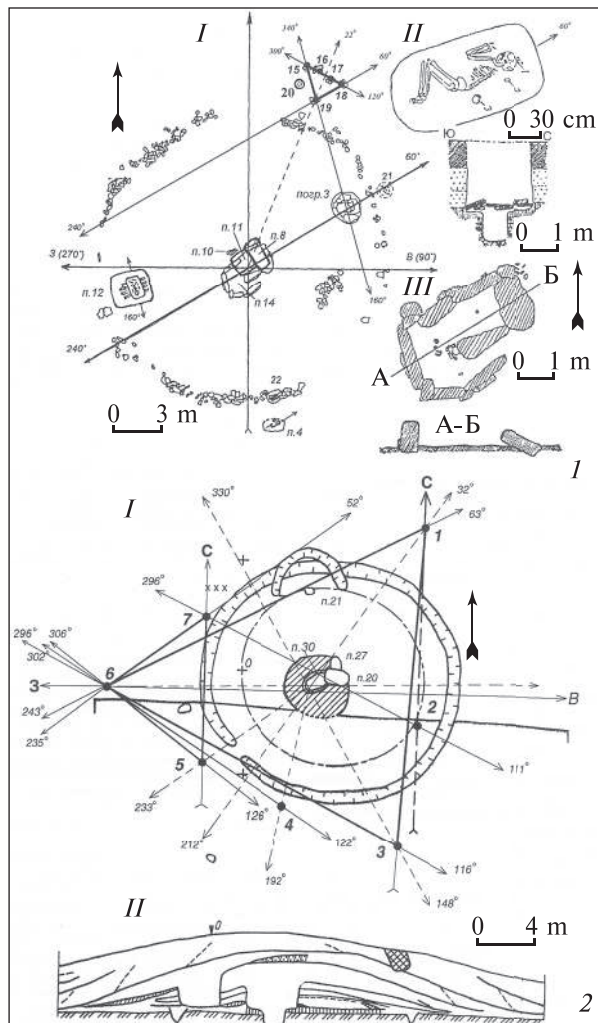

Рис. 7. Стовпові святилища: 1 — Виноградне курган 24; 2 — Аккермень I, курган 11 (Потемкіна 2004)

Fig. 7. Pillar sanctuaries: 1 — Vynohradne, burial mound No. 24; 2 — Akkermen I, burial mound No. 11 (Potemkina 2004)

Розгляд таких комплексів дозволяє дійти висновку, що їх стратиграфічні горизонти треба розділяти в часі: в таких святилищах майже завжди можна виділити докурганний і курганний періоди. Поховання чи ями, синхронні часу функціонування святилища, не є обов'язковими, хоча трапляються досить часто. Якщо поховання чи жертвовної ями не було, то маємо на момент розкопок лише досить пізні основне підкурганне поховання, здійснене на території святилища. Якщо якимось похованням відбулося за часів функціонування святилища, то воно було ґрунтовим. Курганний насип з'являвся набагато пізніше і пов'язаний був зі ще одним похованням всередині сакрального майданчика. Тоді під час археологічного дослідження виявляють два основних поховання. В цьому випадку основним для кургану було лише одно з них — те, над яким курган був насипаний. Курган в такому випадку був роз-

ташований на сакральному місті (на святилищі), міг бути розміщений усередині кромлеху (рову, валу), а міг перекривати його.

Часто поховання, пов'язані зі святилищем, відрізняються від стандартного енеолітичного поховання неповним скелетом. Це можуть бути розрізнені кістки (Кубей 1/15), «пакет» (Рєвова 1/19) або комплекс черепів у поєднанні з «пакетом» (Вертолетное поле 1/12) і т. п. Серед недатованих поховань цього типу — окремі черепи, скелети без черепів, долілиць та в інших «неприродних» позах.

Аналіз матеріалу і зіставлення його з радіовуглецевими датами дозволяє припустити появу традиції споруди святилищ в степовому Причорномор'ї і Передкавказзі в середині V тис. до н. е., а початок курганного будівництва — в 38—37 ст. до н. е.

Можна припустити центральноєвропейський і нижньодунайський впливи на формування ідеологічних уявлень населення Степу. Зокрема, феномен ґрунтових святилищ середнього енеоліту, можливо, виник під центрально-європейським впливом і, очевидно, мав структурну схожість з іншими об'єктами, побудованими відповідно до руху небесних світил в пізньому неоліті Центральної та Атлантичної Європи, передусім, з ронделями. Появу святилищ можна зарахувати до великого кола археологічних свідчень взаємодії світу ранніх землеробів Південно-Східної і Центральної Європи та «степового» світу скотарів.

Є різні свідчення спільного сакрального простору степового населення в енеоліті та доби бронзи. Це не тільки поховання в одному насипу, але й використання різних знакових елементів святилища, наприклад антропоморфних стел. Так, в кургані біля с. Сичавка Одеської обл. стели з кромлеху використало населення ямної, бабинської та сабатинівської культур. А поховання буджацької культури було «вписане» у внутрішню частину кромлеху, бо первісний насип над похованням пізнього енеоліту його не перекрив (Іванова, Савельєв 2011).

Ю. Лотман дійшов висновку, що «тексти» (як знакова система) не функціонують самі по собі, а лише у семіотичному континуумі, заповненому різнотипними семіотичними утвореннями. Такий континуум дослідник (за аналогією до ноосфери академіка В. Вернадського) назвав семіосферою (Лотман 2000). Незважаючи на існування за доби бронзи в Причорноморських степах різних археологічних культур, їх об'єднує загальне сприйняття символіки курганного простору, часом — деякі схожі елементи або тради-

ції поховального ритуалу. На наш погляд, можна говорити про формування єдиного «сакрального простору» епохи палеометалу, що співвідноситься з одним з елементів семіосфери Ю. Лотмана.

Висновки. Ранні радіовуглецеві дати багатьох курганів Понто-Каспійського степу пов'язані з іншими об'єктами — святилищами, які були більш ранніми, ніж самі кургани, що згодом перекрили їх. Вони датуються в проміжку 45—40 ст. до н. е., у той час, як найперші кургани з'являються не раніше 38/37 ст. до н. е. Феномен ґрунтових святилищ раннього та середнього енеоліту, можливо, виник під центрально-європейським впливом. Нео-єнеолітичні взаємодії Степу та світу ранніх землеробів фіксуються і за даними генетичного та антропологічного аналізу давніх популяцій.

Саме розмежування, власне, курганів і монументальних сакральних споруд за хронологічною та культурною ознакою дозволяє пояснити наявні невідповідності: помилковість датування курганів за занадто ранніми датами ґрунтових святилищ.

- Гимбутас, М. 2006. *Цивілізація Великої Богини: мир Древньої Європи*. Москва: РОССПЭН.
- Дараган, М. Н. 2015. Опыт 3D-моделирования курганных сооружений эпохи энеолита—ранней бронзы. В: Гук, Д. Ю. (ред.). *Виртуальная археология (эффективность методов)*. Материалы Второй Международной конференции. Санкт-Петербург: Из-во Государственного Эрмитажа, с. 127-139.
- Іванова, С. В., Петренко, В. Г., Ветчинникова, Н. Е. 2005. *Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра*. Одесса: ОГТ.
- Іванова, С. В., Савельєв, О. К. 2011. Курган біля с. Сичавка Одеської області. *Археологія*, 3, с. 70-82.
- Корєневський, С. Н. 2012. *Рождение кургана*. Москва: Таус.
- Котова, Н. С. 2006. *Ранний энеолит степного Поднепровья и Приазовья*. Луганськ: СНУ імені В. Даля.
- Котова, Н. С. 2013. *Деревская культура и памятники Нижнемихайловского типа*. Харьков: Майдан.
- Лотман, Ю. М. 2000. *Семиосфера*. Санкт-Петербург: Искусство.
- Ляхов, С. В. 2002. Раскопки курганов в степной зоне Центрального Предкавказья в 1997 году. *Росархеолог* <http://rosarheolog.ru/lyahov-s-v-raskopki-kurganov-v-stepnoj-zone-centralnogo-predkavkazya-v-1997-godu/>
- Манзура, И. В. 1997. Археология основного мифа. *Stratum plus*, 2, с. 26-46.
- Моргунова, Н. Л. 2011. Энеолит Волго-Уральского междуречья. Оренбург: ОГУ.
- Петренко, В. Г., Островерхов, А. С., Сапожников, И. В. 2002. Новый курган эпохи энеолита-бронзы в Нижнем Поднепровье. *Старожитности Степового Причорноморья та Криму*, X, с. 39-63.
- Петренко, В. Г. Ковалюх, Н. Н. 2003. Новые данные по радиоуглеродной хронологии энеолита Северо-Западного Причерноморья. *Трипольські поселення-гіганти*. Київ: Корвін прес, с. 102-110.
- Потемкина, Т. М. 2001. Энеолитические круглоплановые святилища Зауралья в системе сходных культур и мо-

- делей степной Евразии. В: Косарев, М. Ф., Дэвлет, М. А. (ред.). *Мировоззрение древнего населения Евразии*. Москва: Старый сад, с. 166-256.
- Потемкина, Т. М. 2004. Особенности структуры сакрального пространства энеолитических курганов со столбовыми конструкциями (по материалам Северного Причерноморья). В: Гей, А. Н. (ред.). *Памятники археологии и древнего искусства Евразии*. Москва: Институт археологии РАН, с. 214-251.
- Потемкина, Т. М. 2005. Археoaстрономический аспект исследования кургана 3 у с. Редова. В: Иванова, С. В., Петренко, В. Г., Ветчинникова, Н. Е. 2005. *Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра*. Одесса: ОГТ, с. 188-199.
- Потемкина, Т. М., Иванова, С. В. 2003–2004. Курганы эпохи энеолита–ранней бронзы у с. Редова Одесской области и его археоaстрономическая интерпретация. *Stratum plus*, 2, с. 145-163.
- Рассамакин, Ю. Я. 2009. Новые даты к абсолютной хронологии энеолита степного Причерноморья (предварительная информация). *Археологический альманах*, 20, с. 289-296.
- Рассамакин, Ю. Я. 2013. Поховання квітчанської культури в контексті абсолютної хронології. *Археологія*, 4, с. 17-41.
- Рассамакин, Ю. Я., Черних, Є. О. 2017. Поховання доби раннього енеоліту на Луганщині. *Археологія*, 2, с. 38-53.
- Ростунов, В. Л. 2007. *Эпоха энеолита—средней бронзы Центрального Кавказа*. Т. 3. Владикавказ: СОИГСИ им. В. И. Абаева.
- Сафронов, В. А. 1989. *Индоевропейские прародины*. Горький: Волго-Вятское книжное изд-во.
- Яровой, Е. В. 2000. *Скотоводческое население Северо-Западного Причерноморья эпохи раннего металла*. Автореф. дисс. ... д.и.н. ИА РАН.
- Popovici, S., Ciobanu, I., Agulnicov, S. 2016. Tumulul 8 de la Cimişlia. considerații preliminare. *Arheologia Preventivă în Republica Moldova*, III, p. 19-28.
- Rassamakin, Yu. Ya. 2004. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. Gräber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. v. Chr. *Archäologie in Eurasien*, 17 (I, II).

Надійшла 03.12.2020

С. В. Иванова

Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-3318-8244, svi1956@gmail.com

ДРЕВНЕЙШИЕ КУРГАНЫ КАК ЗНАКОВАЯ СИСТЕМА

Анализ ранних дат и стратиграфии «подкурганных» комплексов (вторая половина V тыс. до н. э.) позволил прийти к выводу, что они не связаны непосредственно с курганной насыпью, а относятся к сложным монументальным сооружениям — святилищам. Святилища хронологически предшествовали курганам и функционировали долгое время без создания над ними насыпи. Часть святилищ имела астрономические ориентиры и была связана с календарно-зодиакальной символикой. Иногда на территории святилищ совершались захоронения, которые были одновременно им и имели сакральный характер. Это были грунтовые захоронения, и насыпи над ними не возводились.

Курганные насыпи над святилищами стали появляться после того, как в сакральном месте осуществлялись захоронения более поздних эпох (не ранее 38/37 вв. до н. э.). Эти насыпи ошибочно связывают с грунтовыми захоронениями или с грунтовыми святилищами. Датировка курганных насыпей по датам сакральных грунтовых погребений (а также по дереву «столбовых святилищ») ошибочно удревнила даты появления первых курганов в Степном Причерноморье и Предкавказье.

Разделение этих комплексов во времени и пространстве (грунтовое святилище и собственно курган) позволило сделать выводы о существовании грунтовых святилищ в 45–40 вв. до н. э. Курганы появляются позднее, их установка на месте святилищ связана с сакральностью места. На всей территории Европы курганы появляются практически одновременно, в 38/37 вв. до н. э., хотя и в разных культурах. Можно предположить Центрально-европейское и Нижнедунайское влияния на формирование идеологических представлений населения Степи. В частности, феномен грунтовых святилищ среднего энеолита, возможно, возник под Центральноевропейским влиянием и, очевидно, имел структурное сходство с другими комплексами, построенными в соответствии с движением небесных светил в позднем неолите Центральной и Атлантического Европы. Появление святилищ можно отнести к кругу археологических свидетельств о взаимодействии мира ранних земледельцев Юго-Восточной и Центральной Европы с подвижным населением «степного» мира. Курганы Степного Причерноморья и Предкавказья синхронны европейским курганам, их удревнение по датам святилищ является ошибочным.

К л ю ч е в ы е с л о в а: курган, святилище, сакральное пространство, энеолит, бронзовый век.

Svitlana V. Ivanova

Dr. hab., Chief Research Fellow of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-3318-8244, svi1956@gmail.com

ANCIENT BURIAL MOUNDS AS A SYMBOLIC SYSTEM

Analysis of early dates and stratigraphy of burial mound complexes (the second half of the V millennium BC) led to the conclusion, that they are not directly related to the burial embankment, but relate to complex monumental structures — sanctuaries. The sanctuaries preceded the burial mounds in chronological aspect, and they functioned for a long time without

creating an embankment above them. The part of sanctuaries had astronomical reference points and were connected to calendar-zodiac symbolism. Sometimes burials were carried out on the territory of sanctuaries; these burials had sacral nature. These were flat burials and the mound above them were not erected.

Burial mounds above the sanctuaries began to appear after burials of later epochs were carried out in sacral places (not earlier than 38/37 BC.). These mounds erroneously are associated with flat burials or ground sanctuaries. The dating of burial mounds by the dating of sacral flat burials (or by the dating of «pillar sanctuaries») mistakenly depreciated the dating of appearance of the first mounds in the Steppe Black Sea region and Transcaucasia.

The separation of these complexes in time and space (the flat ground sanctuary and the burial mound itself) allowed drawing conclusions about the existence of this sanctuaries in 45—40 BC. The burial mounds appear later, their installation in the place of sanctuaries is connected with the sacral nature of the place. Throughout Europe, barrows appear almost simultaneously, in 38/37 BC, although in different cultures. It is possible to assume the Central European and Lower Danube influence on the formation of ideological ideas of the Steppe population. In particular, the phenomenon of sanctuaries of the Middle Eneolithic may have originated under Central European influence. It obviously had structural similarities with other complexes built in accordance with the movement of the celestial luminaries in the late Neolithic of Central and Atlantic Europe. The appearance of sanctuaries can be attributed to the circle of archaeological evidence of the interaction between the world of early farmers of Southeast and Central Europe and the "steppe" world of the pastoralists. The barrows of the Black Sea and Caucasian steppe are synchronous with European burial mounds, and their ancientization and equation with the dating of sanctuaries is erroneous.

Key words: burial mound, sanctuary, sacred space, Eneolithic, Bronze Age.

References

- Gimbutas, M. 2006. *Tsivilizatsiya Velikoy Bogini: mir Drevney Evropyi*. Moskva: Rosspen.
- Daragan, M. N. 2015. Opyt 3d-modelirovaniya kurgannyih sooruzheniy epohi eneolita-ranney bronzy. In: Guk, D. Yu. (ed.). *Virtualnaya arheologiya (effektivnost metodov)*. Materialy Vtoroy Mezhdunarodnoy konferentsii. Sankt-Peterburg: Iz-vo Gosudarstvennogo Ermitazha, p. 127-139.
- Ivanova, S. V., Petrenko, V. G., Vetchinnikova, N. E. 2005. *Kurgany drevnikh skotovodov mezhdurechia Yuzhnogo Buga i Dnestra*. Odessa: OGT.
- Ivanova, S. V., Saveliev, O. K. 2011. Kurgan bilya s. Sichavka Odeskoy oblasti. *Arheologia*, 3, p. 70-82.
- Korenevskiy, S. N. 2012. *Rozhdenie kurgana*. Moskva: Taus.
- Kotova, N. S. 2006. *Ranniy eneolit stepnogo Podneprovya i Priazovya*. Lugansk: SNU imeni V. Dalya.
- Kotova, N. S. 2013. *Dereivskaia kultura i pamiatniki Nizhnemihailovskogo tipa*. Harkov: Maydan.
- Lotman, Yu. M. 2000. *Semiosfera*. Sankt-Peterburg: Iskusstvo.
- Lyahov, S. V. 2002. Raskopki kurganov v stepnoi zone Tsentralnogo Predkavkazia v 1997 godu. *Rosarheolog* <http://rosarheolog.ru/lyahov-s-v-raskopki-kurganov-v-stepnoj-zone-centralnogo-predkavkazya-v-1997-godu/>
- Manzura, I. V. 1997. Arheologiya osnovnogo mifa. *Stratum plus*, 2, p. 26-46.
- Morgunova, N. L. 2011. *Eneolit Volgo-Uralskogo mezhdurechya*. Orenburg: OGU.
- Petrenko, V. G., Ostroverhov, A. S., Sapozhnikov, I. V. 2002. Novyyi kurgan epohi eneolita-bronzy v Nizhnem Podnestrove. *Starozhitosti Stepovoho Prichernomoria ta Krymu*, X, p. 39-63.
- Petrenko, V. G., Kovaliukh, N. N. 2003. Novye dannye po radiouglerodnoi khronologii eneolita Severo-Zapadnogo Prichernomoria. *Trypilski poselennia-hihanty*. Kyiv: Korvin press, p. 102-110.
- Potemkina, T. M. 2001. Eneoliticheskie krugloplanovye svyatilischa Zauralya v sisteme shodnyih kultur i modeley stepnoy Evrazii. In: Kosarev, M. F., Devlet, M. A. (red). *Mirovozzrenie drevnego naseleniya Evrazii*. Moskva: Staryi sad, p. 166-256.
- Potemkina, T. M. 2004. Osobennosti struktury sakralnogo prostranstva eneoliticheskikh kurganov so stolbovymi konstruktivnymi (po materialam Severnogo Prichernomoria). In: Gey, A. N. (ed.). *Pamyatniki arheologii i drevnego iskusstva Evrazii*. Moskva: Institut arheologii RAN, p. 214-251.
- Potemkina, T. M. 2005. Arkheoastronomicheskii aspekt issledovaniia kurgana 3 u s. Revova. In: Ivanova, S. V., Petrenko, V. G., Vetchinnikova, N. E. 2005. *Kurgany drevnikh skotovodov mezhdurechia Yuzhnogo Buga i Dnestra*. Odessa: OGT, p. 188-199.
- Potemkina, T. M., Ivanova, S. V. 2003-2004. Kurgan epohi eneolita-ranney bronzy u s. Revova Odeskoy oblasti i ego arheoastronomicheskaya interpretatsiya. *Stratum plus*, 2, p. 145-163.
- Rassamakin, Yu. Ya. 2009. Novyye daty k absolyutnoi khronologii eneolita stepnogo Prichernomoria (predvaritelnaia informatsiia). *Arheologicheskii almanah*, 20, p. 289-296.
- Rassamakin, Yu. Ya. 2013. Pokhovannia kvitianskoi kultury v konteksti absolyutnoi khronologii. *Arheologia*, 4, p. 17-41.
- Rassamakin, Yu. Ya., Chernikh, Ye. O. 2017. Pokhovannia doby rannioho eneolitu na Luhanshyni. *Arheologia*, 2, p. 38-53.
- Rostunov, V. L. 2007. *Epoha eneolita-sredney bronzy Tsentralnogo Kavkaza*. T. 3. Vladikavkaz: SOIGSI im. V. I. Abaeva.
- Safronov, V. A. 1989. *Indoevropskie prarodiny*. Gorkii: Volgo-Viatskoe knizhnoe izdatelstvo.
- Yarvoi, E. V. 2000. Skotovodcheskoe naselenie Severo-Zapadnogo Prichernomoria epokhi rannego metalla. *Avtoref. dis. ... d.i.n IA RAN*.
- Popovici, S., Ciobanu, I., Agulnicov, S. 2016. Tumulus 8 de la Cimişlia. considerații preliminare. *Arheologia Preventivă în Republica Moldova*, III, p. 19-28.
- Rassamakin, Yu. Ya. 2004. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. Gräber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. v. Chr. *Archäologie in Eurasien*, 17 (I, II).